

Eloi Creus

Fins avui havia tingut la sort de traduir clàssics antics que, o no havien sonat mai en català, com Menandre, o que havien estat anostrats en una traducció que calia renovar, per antiga o per deficitària, com la Safo o l'Aristòfanes de Manuel Balasch. És fàcil d'endevinar per què: si no és un encàrrec, ja t'acostes a un text on creus que pots aportar alguna cosa nova respecte a la precedent. Però fer un Mira, això és, encarar-se voluntàriament a uns textos que tenen una traducció canònica, fins i tot mítica, és una cosa que, per sort, no havia hagut de fer ni m'havia interessat. No vol dir que no es pugui escriure un text complementari davant d'una traducció mítica, prova d'això que dic és la mateixa *Odissea* de Mira, però diguem que tant la manera de posar-t'hi, potser intimidat, com la recepció que tindrà la nova traducció, aniran directament condicionades per l'estatus canònic de la traducció en qüestió i segurament els encerts es veuran menys que les pífies, en comparació amb la versió de referència.

Quan l'Editorial Lapislàtzuli em va escriure per encarregar-me un Plató, la veritat és que se'm va fer una petita muntanya. No pas perquè trobés que l'autor no fos apetitós, Zeus me'n guard, però ja el gènere, els textos diguem-ne filosòfics, no és el terreny on em sento més còmode i, a més, Plató, amb aquell rostre judicant, sorrut i arrufat amb què el representen als busts, no em negareu que fa molta impressió. Això que dic de l'esguard platònic, per cert, és prou important. Miraré de reprendre-ho més avall.

El que em preocupava, sobretot, era quina obra volien traduir, perquè podia ser un d'aquells diàlegs difícils i espessos, per als quals crec que calen uns coneixements profunds de la doctrina platònica, però sobretot perquè podia ser que l'hagués anostrada primer Joan Crexells, un dels més grans traductors de grec que ha tingut aquest país, avui més conegut pel premi que l'homenatja, però per als filòlegs clàssics, un homenot que, amb menys de 30 anys, ja apuntava a ser un dels més grans hel·lenistes de la història d'aquest país. De fet, tenia una preparació filològica moderna que només podien igualar dos homenots més com Carles Riba i Lluís Nicolau d'Olwer, però així com el primer és sense discussió el nostre més gran traductor de clàssics, el segon no ens va deixar una obra traductora important, almenys en català. Riba no ha tingut ni segurament tindrà un homòleg que se li pugui comparar, però si la cosa ha anat així és per la negligència mèdica d'un malaurat cirurgià, que va extirpar el ronyó que no tocava al jove Crexells. De fet, només amb els pocs, massa pocs diàlegs platònics que ens va deixar, Crexells ja ha passat a l'altar dels traductors de grec més fins i hàbils. Però si hagués pogut culminar l'objectiu que tenia, el de girar tot Plató en català, segurament avui seuria al costat de Riba, sense desentonar-hi gens, l'un com a mestre del vers i l'altre de la prosa.

Recordava bé que en llegir el seu Plató, els primers anys de la carrera, em va captivar: allò no semblava «grec traduït», com passa amb tants altres autors, girats d'aquella manera que només solen valorar els filòlegs clàssics, perquè els serveix millor per seguir el text original, però que sol despullar el text de tota emoció; allò era un text amb un valor literari autònom, llegidor, amb un aparat de notes digne, sense embafar, però resolent gairebé sempre el que calia resoldre, i amb un català que resistia molt bé el pas del temps, sense inflar-se ni enfaristol·lar-se; molt més bé, de fet, que traduccions molt més modernes.

Tot això i més tenia al cap quan em van revelar l'obra que volien que traduís: l'*Apologia S[?]krátous*, que Crexells, molt encertadament, va anomenar en la *Defensa de Sòcrates*, que és, de fet, el que és: el discurs de defensa del mestre de Plató que, segons el mateix Plató, va pronunciar davant del tribunal que n'havia de jutjar la sort, després de les acusacions dels que en reclamaven la mort. Això tenia una cosa molt bona i una altra de més dolenta. La bona, que és un text que no té gaire complicacions, pel que fa a la doctrina filosòfica. En té d'altres, és clar, de lingüístics i de to, sobretot. Però amb aquests m'hi veia amb cor. La menys bona, que l'havia traduïda Crexells i s'acabava de reeditar a la col·lecció de la Bernat Metge essencial. Vaig córrer a llegir-me-la de nou, en la segona edició que va sortir l'any 31, revisada per Riba i encara vaig sortir més fascinat de la naturalitat amb què aquell jove feia córrer la llengua, sense cap aparent esforç, per bé que era innegable que el pas del temps, inevitablement, també pesava sobre aquell text de l'any 1923.

Cal recordar que la llengua de les primeres traduccions de la Fundació Bernat Metge, que avui ens sembla tan noucentista i arcaïtzant, era, en realitat, experimental, perquè intentava reconstruir «la llengua moderna que fóra sortida de la nostra llengua antiga sense els llargs segles de decadència literària i de supeditació a una llengua forastera», per resumir-ho en paraules de Fabra,[1] tot incorporant una sèrie de girs i mots de la llengua clàssica que havien quedat oblidats. D'aquí que aquelles traduccions siguin sempre tan plenes de cars, àdhuc, nogensmenys, tanmateix, puix, quèlcom, hom, etc. Alguns d'aquests mots recuperats es van incorporar a la llengua literària, com «tanmateix», però molts no, una cosa ben normal, com recordava el també cèlebre traductor de Sèneca a la Fundació, Carles Cardó, el fatídic any 36: «Si rellegiu obres d'escriptors nostres ben eminents, fins entre alguns de vius, hi trobareu un bon nombre de provatures caigudes de l'esment de tothom, al costat d'endevinacions reeixides».[2] Que aquella llengua es trobava en una fase de provatures no sempre ho van saber entendre alguns traductors que van venir després i que als anys 70, 80, 90 i fins encara avui han continuat traduint amb una llengua artificiosa i fossilitzada.

Aquesta prosa experimental de les primeres traduccions, almenys avui, pot fer-se francament dura i arribar a caure una mica de les mans, si no es té en compte l'època i el moment històric en què van ser escrites. Però així com en Montolju o fins en el primer Riba, les provatures no reeixides grinyolen més, són més evidents, en Crexells no hi ha envitricollament innecessari si no hi és a l'original, no hi ha gairebé mai artificiositat, i l'equilibri entre la llengua noble i la popular, «la llengua catalana vivent i corrent»,[3] que reclamava Estelrich des del fullet de presentació de la Fundació Bernat Metge és molt aconseguit. És clar que llegida avui hi ha obsessions pròpies d'aquests primers intents que fan una mica àbrupta la lectura, tant per aquest ús d'una sèrie de mots amb afany de recuperar-los («Car àdhuc aquell règim, tan fort com era, no em pogué fer por per a obligar-me a cometre un acte tan injust», 32b; «Joestic en la meua apreciació com ells en la llur. Tal volta havia d'ésser així», 39b), com sobretot per la tria de voler mantenir girs sintàctics propis de l'original, però poc naturals en la llengua d'arribada («ni tampoc sóc d'aquells que parlen quan hom els paga i si no se'ls paga no, ans estic a la disposició tant del pobre com del ric per a ésser preguntat», 32b). Però el conjunt aguanta encara avui amb una dignitat molt important, cosa que encara fa més impressió, si tenim en compte que Crexells tenia 27 i 28 anys quan va reescriure aquests textos platònics des de Berlín.

I tanmateix, com deia, vaig dir que sí.[4] Malgrat l'ombra de l'art traductora de Crexells, creia que la meua interpretació, tant en la primera com en la tercera accepció del DIEC, podia aportar alguna cosa nova a la traducció catalana de Plató. Com deia, els anys no havien passat en va, com és perfectament natural, per a un text escrit ara fa exactament cent anys. Podia ser, doncs, un bon homenatge a una figura tan admirada. Hi havia, més enllà del temps passat i de l'ús d'aquesta llengua en fase d'experimentació, una cosa que em feia llançar-me a la gosadia de traduir Plató, gosadia encara més agosarada quan ja n'hi havia una molt bona versió. I aquesta cosa té relació amb això que us deia de la imatge que ens hem fet de Plató.

Les escultures que deia abans, amb un rostre seriós i esquerp, són un bon reflex de la serietat amb què la posteritat s'ha mirat Plató. El neoplatonisme, passat pel sedàs del cristianisme i de l'humanisme, ha atorgat a aquest autor una aura de rigidesa i de seriositat que no sempre casa amb el que podem llegir en els seus textos, almenys en l'original. Amb això vull dir que, com passa amb qualsevol clàssic, els traductors de cada època i lloc, per molt bé que puguin llegir l'original i captar-ne els matisos, estan decisivament influïts per la imatge que es té de l'autor en qüestió. I si llegim Plató en la immensa majoria de traduccions que es poden trobar al mercat, trobareu aquest mateix autor sorrut, encarcerat, malcontent i, sobretot, àulic, inflat i un punt pedant. Una mica com si llegíssim Ciceró, perquè ens entenguem. Ah, però això no és el que trobem als textos de Plató, especialment als textos primerencs, com el de l'*Apologia*. No dic pas que la nostra època tingui raó on altres s'han equivocat i que els traductors d'avui no estiguem també decisivament influïts per la visió que es té avui de Plató, però sí que és cert que des de fa ja uns anys hi ha qui ha anat assenyalant la importància de la comicitat i la ironia en els textos platònics, juntament amb un ús força desimbolt de la llengua que busca recrear literàriament la llengua col·loquial.[5] Recordem que tant els diàlegs com l'*Apologia*, que pròpiament no ho és, figura que reproduïxen una conversa. I una conversa, sovint, socràtica. I Sòcrates no tenia res de ciceronià. Més aviat aquell personatge, que tant fascinava (i sembla que espantava) els atenesos, era un personatge que parlava de manera desmanegada, mordaç i punyetera, fins i tot paternalista. Ja al principi de l'*Apologia*, el mateix protagonista demana disculpes a l'audiència, per la seva incapacitat de parlar en públic com reclamaria el context d'un plet i deixa anar que s'expressarà com ho fa sempre a plaça, al mercat. I la llengua que gasta Plató vol ser un reflex d'això, amb repeticions innecessàries, una sintaxi prou desordenada i fins i tot amb algun anacolut. Tot això no ho havia pogut trobar a les traduccions que es poden comprar en les llengües que puc llegir, ni en castellà, ni en francès, ni en les angleses que tenia a mà, ni tampoc en italià. Amb una excepció, les traduccions d'Ezio Savino en italià, per bé que a vegades carregaven massa les tintes, anaven en aquesta direcció. Jo volia mirar de fer el mateix en català: construir aquest Sòcrates platònic a partir d'una llengua més directa, més espontània i menys refistolada, que és el que promet ell mateix només engegar el discurs. Diu Crexells que diu Plató que va dir Sòcrates:

«de mi, en canvi, escoltareu tota la veritat. No, per Zeus, atenesos, en un llenguatge exquisit com el d'ells, amb mots i expressions triades, ans em sentireu parlar simplement amb els mots que em vindran [...] tampoc no escauria, atenesos, a la meua edat, de compareïxer davant vostre amb un discurs acuradament preparat, com un jovenet» (17c).

Si ho diu Sòcrates mateix, això de no parlar amb un llenguatge exquisit i amb les primeres paraules que li venen al magí, em semblava que calia fer parlar Sòcrates amb una dicció nova, més directa i fresca i sí, natural. Tanmateix, he de reconèixer que en rellegir la traducció de Crexells em va sorprendre veure com aquest magnífic hel·lenista ja va saber entreveure aquest estil més senzill i àgil, que anys després els filòlegs han assenyalat al text platònic, i que ja intentava construir una llengua que sense deixar d'intentar restituir un català amb una dignitat prou elevada per traduir els textos antics, com li reclamaven els estatuts de la Fundació, pogués passar també per una llengua prou popular i col·loquial: la llengua «vivent i corrent» que demanava Estelrich. El seu text no és, no vol ser, com deia, «grec traduït». És cert que a estones pot fer-se estrany justament per aquesta barreja d'intentar recuperar girs o mots de la llengua clàssica catalana, i al mateix temps deixar-se anar amb expressions més populars. Així al costat d'aquells girs més tocats i posats que deia, trobem coses amb un regust popular que no solen apareïxer a les traduccions de la FBM: «Prou sabeu com era Querefent» (21a), «I els joves aprendrien amb mi aquestes teories, que a tot estirar poden comprar a l'orquestra per un dracma [...]?» (26e), «per força tinc d'admetre que existeixen divinitats» (27c), «tinc, doncs, família i també fills, atenesos: tres, un de ja espigat» (34d), «com si pensessin qui sap quines coses havien de passar si els calia morir» (35a), «què tinc de sofrir, doncs, per això» (35d). Fins i tot s'atreveix amb un registre més directe com quan Sòcrates parla dels rumors entorn d'ell «parlen d'un tal

Sòcrates que és un home repugnant i que fa malbé la joventut». En aquest últim exemple trobem dues troballes especialment bones: el «fer malbé» per traduir el *diatheirei*, el verb que apareix en l'acusació que va caure sobre Sòcrates, la de fer malbé la joventut. Gairebé en totes les tradicions traductores aquest verb s'ha girat en «corrompre», també en la nostra, des que Riba mateix va traduir-lo així en els seus *Records de Sòcrates* de Xenofont. Sòcrates com a corruptor dels joves funciona prou, però després aquest mateix verb Sòcrates el fa servir per parlar de cavalls. I els cavalls convindrem que no es corrompen. Crexells, amb la seva tria, pot mantenir el mateix verb. També el «repugnant» per girar *miar?atos* és molt més fort que l'habitual «impur» que solen recollir tantes traduccions.[6]

De vegades, la barreja entre l'opció més culta, més historicista diguem-ne, apareix al costat de la popular en una mateixa frase, cosa que, si més no, sorprèn, almenys a uns ulls d'avui: «car algun foraster es pot pensar que els atenesos que es distingeixen per llur virtut, aquells que els conciudadans escolleixen per a les magistratures» (35b), «però no és pas així de bon tros, car jo hi crec» (35d).

La *Defensa* de Crexells té, com totes les traduccions, decisions discutibles que també es podien afinar en una nova versió del text platònic, això sense comptar que el text de què es va servir, que és el de referència de l'època, el de Burnet (1899-1906), pecava algun cop d'ultracorreccionisme, i això el portava a intervenir en el text grec quan no sempre era necessari. Hi ha, per exemple, tota una sèrie d'ossos durs de rosegat en punts claus de l'obra que no sempre es resolten, a parer meu, d'una manera del tot reeixida. Així, la famosa imatge animalística de Sòcrates perseguint els seus conciudadans per qüestionar-los i burxar-los com un tàvec que vol picar els cavalls, en Crexells desapareix difuminat en un esperó molt menys contundent i sense fibló: «adjudicat a la Ciutat pel déu com l'esperó a un cavall gran i de bona raça, però un poc indolent». La imatge perduda va contra tota una tradició que fins i tot ha donat nom a un tipus de personatge social: allò que en anglès se'n diu «gadfly».

Tampoc no acaba d'estar ben resolta la traducció dels problemàtics *daimones*, que, en realitat, és una cosa francament irresoluble. Els demòns són unes entitats divines, entre els éssers humans i les divinitats, que no tenen un equivalent en la nostra imatgeria religiosa i que, evidentment, no tenen res a veure amb els dimonis. Hi ha qui ho ha intentat amb «genis», o amb «esperits», però l'inconscient col·lectiu no sé si ens allunya massa del que eren els *daimones* per als grecs i ens porta més aviat a Aladí i la llàntia meravellosa o a una *ouija*. Potser la millor solució, aquí, és la de la no traducció, encara que això comporti la derrota del traductor: transliterar i posar-hi una nota. És l'opció menys valenta, però no sé si també la més sensata, almenys aquí, perquè no interromp la comunicació entre text i lector en un punt clau de la frase, com sí que pot passar, per exemple, en una frase que contingui un acudit o un joc de paraules. A més, si bé inicialment una solució com la de genis o esperits funciona, més avall en el text comença a trontollar, per exemple quan Sòcrates explica (27d) que els demòns són fills dels déus. Crexells també s'hi entrebanca: primer ho resolvia amb un simple «divinitats», inconcret però prou funcional. Però si ja dir que «les divinitats són filles de déus» és prou redundat, el problema més greu és que més endavant el text parla justament de divinitats (*theia*) i de *daimonia*, tots junts. I, és clar, Crexells es veu obligat a canviar la traducció inicial i rendir-se davant de la transliteració que, però, no comenta en nota: «Quant a fer creure a ningú que tingui una mica de seny, que la mateixa persona pot creure en daimons i en déus, i alhora no creure en daimons ni en déus ni en herois, és absolutament impossible» (27e).

Tot plegat, minúcies que no afecten gaire la qualitat general de la traducció, que em continua semblant de primera línia, tot i que, com és inevitable, els anys no hagin passat debades tampoc per a Crexells.

Va ser, doncs, amb la lliçó apresada del mestre que em vaig posar a anotar Plató. No cal dir que després d'aquesta primera lectura del text grec amb la traducció de Crexells acarada, que em va servir per prendre aquestes notes i tenir una perspectiva general de l'obra, vaig tancar el volum i, en posar-me a traduir, uns quants mesos després, suficients per haver-les oblidat, vaig decidir no obrir-lo fins a enllestir la meua versió. Em feia por que el geni, o el dimoni si ho preferiu, de Crexells em pogués intimidar i influir i, sobretot, em feia por copiar-li les solucions, fins i tot inconscientment. Si després ha resultat que coincidíem en un gir, no m'ha recat tant mantenir-lo (tot i que he d'admetre que en algun punt, la coincidència em semblava massa exagerada i m'he obligat a trobar una alternativa satisfactòria).

En la meua traducció, que em guardaré prou d'analitzar i comentar tria per tria en un article en què parlo de la meua admiració per la feina de Crexells, he mirat d'operar sobretot en el camí de fer parlar Sòcrates d'una manera nova, més mundana i més atrevida; seguir, doncs, el camí que havia obert Crexells, però que no havia pogut fressar del tot, per les circumstàncies i els gustos de l'època. Anivellar aquests registres, respectar les repeticions platòniques, mantenir el to i els girs sintàctics senzills de l'original, és a dir, dur encara més enllà la cosa falsament popular de Sòcrates (dic falsament perquè no deixa de ser una recreació literària) és on volia incidir més. Fins i tot he cregut que, si calia, m'havia d'arriscar a passar-me de rosca, si això servia per sacsejar els esquemes del lector avesat a llegir un Plató que em sembla que no escau gaire al de l'original grec.

Espero haver reeixit en la voluntat de renovar la manera de traduir Plató en català, cent anys justos després de les traduccions d'aquell home not pioner. Espero, amb aquesta petita contribució, haver-ne honrat la memòria. I si Sòcrates té raó, espero que em jutgi al costat de Minos i Radamant, i que sigui benivolent.

[1] En paraules de Fabra, l'any 1918, citat a Jordi Malé, «Una llengua en plena ebullició». Els traductors davant el català literari a les primeres dècades del segle XX», *Quaderns. Revista de traducció*, 14, p. 80.

[2] «Del plaer i del turment de traduir», *La Veu de Catalunya*, 3 de juliol, p. 9.

[3] Estelrich, citat a Montserrat Baçardí et al. (eds.), *Cent anys de traducció al català: 1891-1990. Antologia*, Vic, Eumo, p. 91.

[4] La meua traducció de la *Defensa de Sòcrates* a l'Editorial Lapslàtzuli deurà ser a impremta quan aquest article es publiqui.

[5] Per exemple, Roger Brock, «Plato and Comedy." dins E. M. Craik (ed.), *Owls to Athens. Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover*, p. 39-49 i Andrea W. Nightingale, *Genres in Dialogue: Plato and the Construct of Philosophy*, Cambridge University Press, 1995. Els més útils, però, són els articles que ha anat publicant en sèrie Andrea Capra sota el títol «Stratagemmi comici da Aristofane a Platone», a *Stratagemmi. Prospettive teatrali*. Brock, Roger. "Plato and Comedy." in *Owls to Athens. Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover*. Ed. E. M. Craik. Oxford 1990. 39-49

[6] Tot i així, esperariem trobar un to més directe en altres punts del text, com quan Sòcrates diu (32d) que la mort no li importa ni un rave, si no és que això és dir-ho *agroikóteron*, 'd'una manera massa rústica', un passatge que en Crexells queda més empolainat: «que la mort, per tal de dir-ho sense compliments m'importa tant com res».

